

осередком культури на місцевих теренах.

Дуже добре, що значення Мізина як світового археологічного шедевру оцінили нарешті належним чином в Україні. У 2006 р. указом Президента України був створений Мезинський національний природний парк, що, безумовно, послужить ще більшій популяризації цього краю.

На завершення треба зазначити, що Чернігівщина дуже багата на археологічні пам'ятки, а також має великий нерозкритий потенціал. Можна сподіватися, що ще не один Мізин чекає на своїх дослідників.

Джерела та література:

1. Грушевський М. Техніка і умілість палеолітичної доби в нахідках Мізинського селища / Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. Записки Укр. наук. т-ва в Києві. Т. XXIII.- 1928.- С. 17-35.
2. Смолічев П. "Скарб" палеолітичної доби. (Кремінне начиння, сховане в кістці мамута з Мізинської палеолітичної стації) // Там само.- С. 36-41.
3. Мізин. Визначніші серії кістяних виробів Мізинської палеолітичної стації в освітленні Федора Вовка / За ред. М. Рудинського; ВУАН.- К., 1931.
4. Борисковский П.И. Палеолит Украины.- Л., 1953.
5. Ефименко П.П. Первобытное общество.- К., 1953.
6. Шовкоплас И.Г. Мезинская стоянка. К истории Среднеднепровского бассейна в позднепалеолитическую эпоху.- К., 1965.

Артур Чубур

●

ДЕСНЯНСЬКИЙ ПАЛЕОЛІТ В ЕПОХУ ЕКСТРЕМАЛЬНИХ ЗАТОПЛЕНЬ («ПОТОПУ»)

Стадіал Вюрм 3 приніс у Східну Європу найжорстокіший холод за всю її історію. Вічна мерзлота поширилася південніше 50° північної широти, безморозний період не перевищував 4 місяців у рік.¹ Однак близько 16000 років тому з потеплінням клімату на просторах Євразії почалася природно-кліматична катастрофа. Вивільнення мільйонів кубічних кілометрів вологи, сконцентрованої в льодовиках і, у першу чергу, у вічномерзлих ґрунтах, призвело до різкого перезволоження ландшафту, багаторазового росту річкового стоку і, як наслідок, переповнення внутрішніх басейнів. Палеогеограф О.Л. Чепалига назвав цей епізод «Епоха екстремальних затоплень» або «Потоп».² Ці події проявлялися у всіх типах ландшафтів: у долинах рік - надповіддя з утворенням макрOMEандрів³, у заплавах - заболочування, у межиріччях - покриття значних площ термокарстовими озерами, на схилах - обводнювання соліфлюкційними потоками, в озерах і морях - різке підвищення рівня. Так, Каспій піднімався на 190 м зі швидкістю не менше метра в рік, а устя Волги усього за 150 років змістилося нагору за течією більш ніж на 2000 км - тобто в середньому на 70 м у день, що певно сприймалося як катастрофа. Виниклий Арало-Каспійсько-Понтійський каскад водних басейнів, з'єднаних широкими протоками, імовірно, згадають у «Авесті» під ім'ям «Моря Ворукаша».⁴ У період максимуму похолодання, що передувало Потопові, людина адаптувалася до кріоксеротичних умов (холодного сухого клімату). Глобальна перебудова ландшафтів не могла не вплинути на спосіб життя. Зміна побуту, типу господарства у свою чергу повинна відбиватися в археологічних джерелах.

Частина ділянок верхньопалеолітичних поселень Східної Європи вже на початкових фазах Потопу стала непридатною для життя. Сліди перекриття річковим і озерним алювієм культурних шарів, що довгостроково відклалися в субаральних умовах, відзначаються на стоянках Авдієве, Бики, Чулатів 1, Октябрьське 2 та ін. У першу чергу це торкнулося стоянок, розташованих на сучасних їх заплавах (нині - низьких надзаплавних терасах).

За нашими підрахунками, для басейну Десни, у період максимуму похолодання так розміщалися майже всі поселення, що були населені весь рік. Люди кинулися на корінні береги і високі тераси - там виявляються 57% круглорічних поселень і 73% поселень теплого сезону. Одночасно йшло поступове освоєння територій за межами річкової долини - людина не була вже прив'язана до основної водної артерії. Більше того, вона побоювалася її. Якщо в період максимуму в басейні Десни на внутрібалкових мисах розташовувалися 17% цілорічних і 50% поселень теплого періоду, то в період деградації багаторічної мерзлоти освоєння внутрібалкових мисів і берегів термокарстових озер на вододільному плато йде активніше - 43% цілорічних і 73% сезонних поселень. Перевага саме літніх поселень на корінному березі і на внутрібалкових мисах не повинна дивувати: пік паводків при деградації багаторічної мерзлоти припадав саме на теплу пору року.

Цілорічні поселення розміщалися, як правило, на схилах південно-східної і південної експозицій, що добре прогріваються. Однак поселення теплого сезону навіть у період максимуму похолодання традиційно зберігали розміщення на менш теплих північно-східному і північно-західному схилах (84%). Але з початком Потопу 73% літніх поселень виявляються вже на схилах з південно-східною експозицією. В умовах перезволоження інсоляція стає важливішою, ніж навіть у пік холоду, тому що від неї тепер залежить не просто прогрів, але й сухість ділянки.

Мінялася як стратегія вибору місць поселень, так і стратегія розселення і міжплеменних контактів. Нездоланні водні бар'єри моря Ворукаша стали перешкодою для зв'язків між палеолітичними громадами. Потоп усунув будь-яку можливість контактів населення Східної Європи як із Закавказзям, так і з регіонами, що лежать на схід від долини Волги. Так, Манич-Керченська протока перервала культурний обмін Європи (у тому числі басейн Десни) з носіями Імеретинської культури Закавказзя.⁵

Група поселень Бики на р.Сейм (20000-16000 років тому) додає майже повну відсутність мікропластин із притупленим краєм (МППК). Їх заміщають серії трикутних вістрь із притупленим краєм і підставою геометричних мікролітів, близьких до імеретинських.⁶ На інших пам'ятниках ІКО такі мікроліти нечисленні або поодинокі (Кирилівська, Мизин, Борщеве 1 та ін.), або відсутні. При цьому по всій Східній Європі маються пам'ятники з датами між 20000 і 16000 років тому, відмінні від Биків, але з такими ж мікролітами в інвентарі (Костенки 4-1, Костенки 11-1а, Нововолодимирівка 2, Атаки 2, Косоуци й ін). Отже, трикутники в Східній Європі – це не культурний, а стадіальний маркер. З початком Потопу завмерло «культурне підживлення» Східної Європи з півдня, де геометричні мікроліти в інвентарі були нормою, а не феноменом. На пам'ятниках віком менше 16000 років тому трикутники стрімко зникають, змінюючись традиційними для Європи МППК. Причиною повернення до МППК може бути посилення західного вектора впливу з боку мадленської АК, що призводило до нівелювання культурних традицій. Типові східноєвропейські пам'ятники без геометричних мікролітів датуються 15000-13000 років тому. Саме період Потопу вперше дає в історико-культурному плані «єдину Європу» від Піренеїв до Поволжя.

На період Потопу в Східній Європі припадає розквіт такого ефектного і самобутнього явища, як кістково-земляна архітектура. Про це свідчать лежачі в інтервалі 12000-16000 років тому радіовуглецеві дати пам'ятників з руїнами могутніх кістяних конструкцій: Гінці, Добранічівка, Межиріч, Юдинове 1 та 2, Чулатів 1, Тимонівка 1 та 2, Супоневе, Єлисеєвичі 2 та інші.⁷

Відкриття споруджень із кісток мамонта піввіку тому поставило перед археологами проблему видобутку сировини для такої архітектури. Полювання не могло в короткий термін дати необхідну кількість кісток для створення таких масштабних будівель. Збирання їх на просторах тундростепу було дуже трудомістким. Спорудження кістково-земляних жител могло бути реалізоване лише при наявності поруч з поселенням рясного природного скупчення кісток.

Палеонтологам відомі мамонтові «цвинтарі».⁸ Їх довго підносили як унікальне

явище. Однак проведений автором аналіз просторового розподілу останків мамонта в Східній Європі виявив ряд зон концентрації, що найчастіше збігалися з відомими палеолітичними районами. Автор установив, що нагромадження туш тварин, принесених водами рік, відбувалося між розширеннями і звуженнями річкових долин над локальними неотектонічними підняттями і тектонічними швами - там, де підсилювалися процеси формування ярово-балкової мережі, меандрів і стариць і, відповідно, виникало більше природних пасток для тїл, що несе плін.⁹ «Цвинтарі» давали мешканцям їхніх околиць не тільки будівельний матеріал, але і виробничу сировину, паливо, а часом і екстремальний харчовий ресурс (мерзлі частини туш). Кісти мамонта як харчові залишки зі слїдами оброблення і зрізання м'яса присутні майже на всіх пам'ятниках, але вони не настїльки численні, як принесені кісти. Тафономія останків мамонта в культурних шарах підтверджує: поселення часто розміщалося поблизу мамонтових «цвинтарїв».¹⁰

Використання великих кісток як будівельного матеріалу почалося ще в епоху мустьє. Але і тоді, і на початку, і в розвинуту пору верхнього палеоліту їх застосовували в домобудівництві лише як елемент, а не як основу конструкції. Нечисленні черепи, бивні і довгі кісти служили лише опорами для внутрішніх дерев'яних опор і деталями перекриття зводу заглиблених і наземних жител у Пушкарях 1, Хотилевому 2, Биках 1 та ін. Так, в округлому житлі поселення Пушкарі 1 застосовані всього 4 черепи в підставі, у житлі поселення Биків 1 – один, у перекритті. Виняток - поселення Костенки 2 і 11-1а на Дону, де округлі фундаменти жител складені з кісток десятків мамонтів. Величезний інтервал дат від 38000 до 16000 років¹¹ свідчить про довгострокове використання кісткових покладів. У Костенках «цвинтар» мамонтів, імовірно, функціонував до кінця максимуму Вюрм 3 і припинив існування в зв'язку з депопуляцією мамонта в басейні Дону саме на нижньому хронологічному рубежі Потопу. Схоже, звідси на початку Потопу і поширилися в Подніпров'я ідеї фундаментального домобудівництва з кісток. Щодо Мізинської стоянки - її датування скоріше лежить у ключовому моменті кінця плейстоцену – на рубежі «мікролітичного епізоду» і Потопу - з огляду на наявність нечисленних трикутників у її інвентарі, з одного боку, і з урахуванням наявності кістково-земляних жител – з іншого. Але зазначимо, що на відміну від Межиріч або Юдиногового дати кісток мамонта з Мізина не дають компактних серій, що більше схоже на ситуацію з датами в Костенках.

Отже, мамонтові «цвинтарі» функціонували протягом усього верхнього плейстоцену, однак інтенсивно формуватися, швидко досягаючи гігантських розмірів вони повинні були під час масової загибелі стад. Потоп став саме таким періодом. Некроценози (Севськ та ін.) стали формуватися не поступово, як раніш, а одноразово, у результаті катастрофічної загибелі цілих стад, що не встигли залишити долину під час надповеней, коли водний потїк зростав у сотні разів.¹² Мамонтові «цвинтарі» почали активно поповнюватися свіжим матеріалом. Завдяки цьому виникають нові осередки пам'ятників у Юдиновому, Єлисеєвичях, Курську, Брянську, на Середньому Дніпрі. Кістки у Верхньому і Середньому Подніпров'ї стали основним будівельним матеріалом. На спорудження будинку для однієї родини використовували останки не 1-5, а 15-30 і більше мамонтів (а будинків було на поселеннях до 4), при цьому хижацьким винищуванням мамонта займалися не люди, а сама природа.

Будівля капітальних кістково-земляних жител - виразний приклад адаптації до умов Потопу. Ці будинки були стїйкішими до впливу термокарсту і солїфлюкції, ніж більш ранні типи жител. З принесених з мамонтових «цвинтарїв» кісток будувалися не лише житлові споруди. На ряді пам'ятників (Мізин, Юдинове, Тимонівка 2) виявлені так названі «вітрові заслони» з кісток мамонта. В.Я. Сергін пояснив їх як захист жител і вогнищ від «піддування вітром і стїчними водами».¹³ На думку автора, заслони варто трактувати як захист господарсько-побутових

комплексів у першу чергу від могутніх соліфлюкційних потоків епохи Потопу - ще один приклад адаптації людини до природної катастрофи.

Мамонтові некроценози - один з вагомих факторів, що дозволив зберегти напівосілість населення центру Східної Європи не тільки в перигляціальних умовах стадіалу, але й у період глобальної перебутовки ландшафтів наприкінці плейстоцену.

Після 13000 років тому поселення з житлами з кісток мамонта зникають, тому що припинили поповнюватися джерела будівельного матеріалу - мамонтові «цвинтарі». Севське місцезнаходження, що дає уявлення про одну з останніх популяцій мамонта Східної Європи, сформувалося, згідно з даними С-14, у період між 14000 і 13600 років тому,¹⁴ що відповідає фіналу основної фази Потопу. У самому вимиранні мамонта в Східній Європі, зумовленому цілим комплексом причин, головним фактором, на думку автора, стало саме руйнування перигляціальних ландшафтів і різке зниження обсягу кормової бази (площі пасовищ) у результаті екстремальних затоплень. Мамонти, на яких базувалася економіка населення центру Східної Європи, зникли. Люди були змушені шукати вихід у зміні системи господарства. Осілість населення на рубежі верхнього і фінального палеоліту різко знижується.

Після Потопу його відзвук продовжували впливати на культуру і господарство людини Східної Європи. Макромеандри річкових долин, що сформувалися в результаті надповненої епохи Потопу, утворили близько 11000-12000 років тому ланцюжок проточних, а потім і відособлених озер, що ставали основними центрами господарської діяльності людини в епоху мезоліту і неоліту.

Джерела та література:

1. Величко А.А. Природный процесс в плейстоцене. – М., 1971.
2. Чепалыга А.Л. Эпоха экстремальных затоплений в аридной зоне северной Евразии // Позднекайнозойская геологическая история севера аридной зоны. – Ростов-на-Дону. 2006. С.166-171.
3. Панин А.В., Сидорчук А.Ю., Баслеров С.В., Борисова О.К., Ковалюх Н.Н., Шеремецкая Е.Д. Основные этапы истории речных долин центра Русской равнины в позднем Валдае и голоцене: результаты исследований в среднем течении р. Сейм // Геоморфология, 2001 - №2, С.20-33.
4. Чепалыга А.Л. Эпоха Экстремальных Затоплений (ЭЭЗ) как прототип «Всемирного Потопа»: Понто-Каспийские бассейны и Северное измерение // Квартер–2005. – Сыктывкар, 2005. С.447-450
5. Leonova N. The Caucasus and Russian Plain in the Late Pleistocene (cultural contacts and migrations) // Annual meeting Society American Archaeologists – Seattle, 2002; Чепалыга А.Л., Пирогов А.Н., Садчикова Т.А. Сброс каспийских вод Хвалынского бассейна по Маньчжольской долине в эпоху экстремальных затоплений // Проблемы палеонтологии и археологии юга России и сопредельных территорий. – Ростов-на-Дону, 2005. С.107-109.
6. Чубур А.А. Быки. Новый палеолитический микрорегион и его место в верхнем палеолите центра Русской равнины. – Брянск, 2001.
7. Синицын А.А., Лисицын Н.Ф., Праслов Н.Д., Свеженцев Ю.С., Сулержицкий Л.Д. (1997) Радиоуглеродная хронология палеолита Восточной Европы и Северной Азии. – Санкт-Петербург, 1997, С.52-56.
8. Верещагин Н.К. О происхождении мамонтовых кладбищ // Природная обстановка и фауны прошлого, вып.6. – Киев, 1972. С.131-148; Мащенко Е.Н. Последние мамонты Русской равнины // Химия и жизнь – XXI век, 2000 - №8, С.32-37.
9. Чубур А.А. «Мамонтовое собирательство» в бассейне Десны // Природа, 1993 - №7. С.54-57. Он же: О тектонической и геоморфологической приуроченности местонахождений остатков мамонта в центре Русской равнины // Первое международное мамонтовое совещание. – Санкт-Петербург, 1995. С.652; Он же: Роль мамонта в культурной адаптации верхнепалеолитического населения Русской равнины в осташковское время // Восточный граветт. – Москва, 1998. С.309-329.
10. Саблин М.В. Остатки млекопитающих из позднепалеолитического поселения Пушкири 1 // Пушкаревский сборник, вып.1. – Санкт-Петербург, 1997. С.31-34. Соффер О.А. Верхний палеолит средней и восточной Европы: люди и мамонты // Проблемы палеоэкологии древних обществ. – Москва, 1993. С.99-118; Чубур А.А. Роль мамонта в культурной адаптации верхнепалеолитического населения Русской равнины в осташковское время // Восточный граветт. – Москва, 1998. С.309-329; Он же: Мамонт *Mammuthus primigenius* Blumenbach (1799) с верхнепалеолитической стоянки Хотылево 2 // Фондовая работа в естественнонаучном музее (Труды Дарвиновского музея, Вып.6) – Москва, 2003. С.226-237; Maschenko E., Lev S., Burova N. Zaraysk late palaeolithic site: mammoth assemblage, age profile and taphonomy // 3rd International

Mammoth Conference – Yukon Territory, Canada, 2003; Soffer O. The Upper Paleolithic of the Central Russian plain. – Orlando, 1985.

11. Сеницын А.А. та ін., зазн. твір, С.52-56.

12. Панин А.В. та ін., С.20-33.

13. Сергин В.Я. О размере первого палеолитического жилища в Юдиново // Советская археология, 1974 - №3. С.236-240.

14. Мащенко Е.Н. зазн. твір.

Людмила Ясновська

СТАРОЖИТНОСТІ ІХ-ХІІІ ст. МІЗИНСЬКОЇ ОКРУГИ

Створення на початку 2006 р. указом Президента України Мезинського національного природного парку ще раз підкреслює значення цієї території у житті давнього населення Подесення. Старожитності доби каменю та ранньозалізного віку допомагають розкрити невідомі сторінки перших кроків заселення та освоєння Мизинського регіону людиною. Прослідкувати розвиток Подесення за часів формування та розквіту Давньоруської держави допомагають археологічні пам'ятки: городища, поселення, курганні старожитності.

Уперше про старожитності ІХ-ХІІІ ст. Мизинської округи стає відомо завдяки паспортизації за спеціальною анкетною, складеною Д.Я. Самоквасовим, і проведеною протягом 1872-1873 рр. через місцеві статистичні комітети. Він особисто оглянув городища та кургани Подесення. Йому вдалося зафіксувати 12 пам'яток давньоруської доби на території Новгород-Сіверської округи. На жаль, за браком часу на території Мизинської округи Д.Я. Самоквасов оглянув лише курган біля с. Криски та оприлюднив місце розташування городища біля с. Райгородок, що зафіксовано в “Сведениях 1873 г. о городищах и курганах. Черниговская губерния”¹.

Наступні роботи, що дозволили продовжити фіксацію та започаткувати археологічні розкопки, були пов'язані з проведенням та підготовкою до ХІV Всеросійського археологічного з'їзду в Чернігові. В 1906 р. Д.Я. Самоквасовим була розроблена спеціальна програма, яка включала і проведення археологічних розкопок в Чернігівській губернії з метою зібрання експонатів для традиційної на з'їздах виставки місцевих старожитностей. Він же запропонував надати допомогу власними коштами (1000 р.) спеціально для досліджень курганів літописних сіверян². Цю ініціативу археолога підтримало Імператорське Російське археологічне товариство, доручивши 1907 р. члену Чернігівської губернської архівної комісії земському вчителю С.А. Гатцуку провести “осмотр и отчасти исследовать древнии черниговские городища, ...для определения их отношения с городищами Дьяково и Роменского типов”³. За наслідками робіт дослідник зробив висновок, що “городища Роменского типа простираются на север приблизительно до Новгорода-Северского”. Загалом ним було оглянуто роменські городища: Мизинське (ур.Городок), Псарівське (сучасна назва Свердловське-1, в ур. Хоромки), Розльоти (ур. Нікольське), Городище біля с. Городище та групу городищ біля с. Радичева (ур. Міщанське, Хатинське). Він зафіксував на них залишки валів та провів шурфовку, зібрав колекцію речей та кераміки ІХ-ХІІІ ст.⁴ На жаль, реферат про результати робіт С.А. Гатцука не було проголошено на з'їзді, а лише пізніше звіт про виконані роботи опубліковано О.А. Спіциним у “Известиях Императорской археологической комиссии”⁵. Але все ж таки інформація про ці пам'ятки була оприлюднена вже в 1908 р. у історико-археологічному дослідженні Д.Я. Самоквасова “Северянская земля и северяне по городищам и могилам”⁶.

На початку 20-х рр. ХХ ст. огляд старожитностей Мизинської округи